

Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet

To indlæg

Af John T. Lauridsen (I) og Thomas Munck (II)

I.

Det er ikke så meget genudgivelsen af Hans H. Fussings disputats »Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600« (1942/1973), der foranlediger disse linier, da der i sig selv ikke er nogen mening i »at slå en død mand ihjel«, som det er den efter min mening ukritiske brug en række senere historikere har gjort af Fussings resultater og især af hans hovedtese, at Danmark i 1600-tallet var et retssamfund.

Allerede ved udgivelsen af disputatsen¹ og senere ved Fussings død² blev der rejst udtalt tvivl om, at han havde vist, at Danmark i 1600-tallet havde været et retssamfund, ligesom der blev sat et stort spørgsmålstegn ved en række af disputatsens undersøgelsesresultater, selv om både den konservative Knud Fabricius og den overfor adelen sympatisk indstillede C. O. Bøggild-Andersen fandt, at bogen og dens resultater havde en tiltalende tendens. Det vil sige, selv om de mente, at Fusing havde benyttet et alt for spinkelt og utilstrækkeligt statistisk materiale fra tingbøgerne,³ sympatiserede de med Fussings ho-

vedkonklusion, uagtet at den stod udokumenteret, og at de heller ikke selv kunne hverken be- eller afkræfte den. Her skal det måske indskydes, at disputatsens første udgivelse i 1942 under den tyske besættelse måske kan have ledt både Fusing og hans anmeldere til at se noget positivt nationalt i at få fastslået, at Danmark var et gammelt retssamfund, og anmelderne derfor fandt Fussings tese tiltalende.⁴ Imidlertid blev denne opfattelse som antydning fastholdt også i 1950'erne efter Fussings død, og da var der hverken manden selv eller nogen besættelsesmagt at tage hensyn til.

På trods af de samtidige og senere forbehold, der blev taget overfor Fussings metode og resultater, herunder hans hovedtese, tog Svend Ellehøj denne sidstnævnte til sig i 1963 så at sige uden forbehold i vort lands hidtil mest udbredte Danmarkshistorie, Politikens, hvor han i bind 7 omhandlende perioden 1596–1660 skrev: »Ikke uden ret konkluderede Fusing med de stolte ord »Danmark var et retssamfund«. Blot skal det siges, at en bonde kunne blive ruineret på at føre sin sag igennem.«⁵ Hermed var Fussings »tiltalen-

Fortid og Nutid har fået tilsendt to manuskripter, der uafhængigt af hinanden tog udgangspunkt i Hans H. Fussings bekendte tese om Danmark som et retssamfund i 1600-tallet. Begge forfattere har indvilget i denne sammenstilling af deres bidrag.

John T. Lauridsen, f. 1951, mag. art., kandidatstipendiat, Århus universitet.

Thomas Munck, f. 1949, Ph.D., Lecturer in modern history, University of Glasgow.

1. For de vigtigste anmeldelser se H. Bruun: *Dansk historisk bibliografi 1913–1942*, 1, 1966, s. 397. Desværre undlod den ene af de officielle opponenter ved Fussings disp., professor Albert Olsen, at lade sin vurdering trykke.
2. K. Fabricius' nekrolog i *Historisk tidsskrift* 11.V. 1956–59, s. 225–229 og C. O. Bøggild-Andersen i H. H. Fusing: *Bybefolkningen 1600–1660*, Århus 1957, s. IX–XIII.
3. Kun Poul Bagge godtog, at der var tale om en statistisk undersøgelse, *Historie som videnskab*, *Nordisk Tidsskrift*, Ny serie XVIII, 1942, s. 492.
4. Bl.a. Fridlev Skrubbeltang (*Det danske Landbosamfund 1500–1800*, 1978, s. 71), Claus Bjørn (*Dansk biografisk leksikon* 3. udg. 5, 1980, s. 50) og Erling Ladewig Petersen (Fra standssamfund til rangsamfund 1500–1700, *Dansk socialhistorie* 3, 1980, s. 309) nævner udgivelsestidspunktets mulige betydning uden mere konkret at redegøre for hvilke konsekvenser, det kan have haft.
5. Christian 4.s Tidsalder 1596–1660, *Danmarks historie* 7, 1963, red. af John Danstrup og Hal Koch, s. 93. Det skal iøvrigt bemærkes, at C. Rise Hansen i sit afsnit om »Bonden og retsplejen« og iøvrigt undlod at benytte Fussings hovedtese, da han bidrog til *Danmarks historie* 1, 1950, udg. af Historikergruppen ved Johan Hvidtfeldt m.fl.

de«, men uunderbyggede konklusion endeligt blevet accepteret og har siden kunnet vandre videre i en del af den historiske litteratur, som en knæsat opfattelse.

Det gælder især hos en af vore førende eksperter i 1500- og 1600-tallets historie professor Erling Ladewig Petersen, der i et indlæg på det nordiske historikermøde i 1974 skrev følgende om »bondeundertrykkelsens« (anførselstegnene er selvsagt Ladewig Petersens) retlige aspekter:

»Netop hvad angår de retlige aspekter har man dog indvundet *fyldestgørende* resultater.⁶ Hovedkonklusionen af dr. H. H. Fussings studier over retsforholdet mellem herremænd og fæstebonde omkring 1600 er, at bønderne synes at have nydt *absolut* retssikkerhed, og at regeringen og domstolene har lagt vægt på *fuld* retsdisciplin; en anden sag er det, at vi naturligvis kun kender udfaldet af de sager, bønderne havde mod og midler til at forebringe domstolene.⁷ Et andet hovedresultat må det siges at være, at bøndernes afgifter fra det 16. århundrede synes at være blevet sædvanemæssigt fikseret, således at adelen næppe havde adgang til vilkårlige forhøjelser af landgilde og hove-rydelser.«⁸ (Alle fremhævelser er mine, J.T.L.).

Hos Ladewig Petersen synes i 1974 ethvert forbehold overfor Fussings metode og resultater at være forsvundet, og det synes også at være tilfældet i Gyldendals »Danmarks historie« (1980), hvor Ladewig Petersen har skrevet en del af afsnittet om perioden 1559–1648. Han fastholder her sin tidligere vurdering, idet han dog skelner mellem de enkelte retsinstanter: »Urimelige domme og forfølgelse af menigmand kunne forekomme på herreds- og birketing, men hørte til sjældenhederne, og både landstingene og rettertinget dømte i

hvert fald såvidt vi er underrettet upartisk, undertiden endda med bondevenlig tendens«.⁹

Denne de højere retsinstansters mulige mere bondevenlige indstilling gentager Ladewig Petersen et par gange som sin opfattelse i det bind af »Dansk socialhistorie«, som han har forfattet, og det er egentligt først dette arbejdes fremkomst, der for alvor har foranlediget mig til at gøre indsigelse mod »retssamfundstesen«, idet den heri for det første slås fast igen gang på gang, undergår visse ændringer i forhold til Ladewig Petersens tidligere opfattelse og sættes i en relation til andre udviklingslinier på en måde, der efter min mening intet belæg foreligger for. For det andet har det skuffet mig, at netop »Fra standsamfund til rangssamfund 1500–1700«, der iøvrigt er et uomgængeligt og meget inspirerende pionerarbejde både om periodens sociale og også økonomiske historie, også skal rumme en – ganske vist ændret – udgave af Fussings teser, da arbejdet netop iøvrigt demonstrerer, at Ladewig Petersen så godt som nogen er klar over og formulerer betragtninger om privilegie- og standssamfundets karakter og om lovgivningen og retsvæsenet som et instrument i kongemagtens og adelens hænder.¹⁰

I sit bind af socialhistorien dels ændrer, dels uddyber Ladewig Petersen sine tidligere synspunkter på retstilstandene i 1500- og 1600-tallet, dels tillægger han Fussing resultater, som ikke genfindes i dennes disputats. Mens Ladewig Petersen i 1974 ikke angav nogen nærmere tidsmæssig inddeling for udviklingen i retsforholdene ud over det noget svævende omkring 1600, mener han i 1980, at der fra reformationen til omkring 1600 var tale om en ubetinget retssikkerhed for bondesamfundet, og at Fussings hovedtese om retsforholdet først og fremmest har gyldighed for domstolenes praksis. Det vil formentlig si-

6. Her henvises til Fussings disputats.

7. Dette er ikke helt præcist; vi kender også resultatet af de retssager, der var rejst af herremændene.

8. Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar, Stockholm 1976, s. 73.

9. *Danmarks historie 2. Tiden 1340–1648*. Andet halvbind: 1559–1648. Red. af Aksel E. Christensen m.fl. 1980, s. 394.

10. Det i note 4 af Ladewig Petersen anf. arbejde f.eks. s. 112 f., 119, 156, 176 f.

ge, at Ladewig Petersen hermed tager det forbehold, at bønderne ikke nødvendigvis havde de penge, der skulle til for at føre deres sag, men kom en sag for rettertinget, blev den ifølge Ladewig Petersen pådømt »absolut uvildigt, og i hvert tilfælde indtil 1600 måske endda med tilbøjelighed til »bondevenlighed«¹¹. Det er hos Ladewig Petersen en af de gennemgående linier i udviklingen, at det nye styre, der etableredes efter reformationen og som endeligt udstak standssamfundets legale og programmatiske rammer, sikrede bøndernes retssikkerhed, og at det var en af de »goder«, der hindrede, at Danmark fik en tilsvarende modstand mod fæstesystemet og gods-ejervældet fra bøndernes side, som det var tilfældet mange steder i udlandet, idet landgilden forblev uforanderlig og hoveriets sædvanemæssige størrelse respekteredes.¹² Efter 1600 ændredes forholdene imidlertid, idet den grundlæggende recesbestemmelse fra 1558 om herremandens ret til at gøre sig sit gods så nyttig, som han kunne, omfortolkedes af domstolene således, at det derefter var muligt vilkårligt at øge bøndernes hoveri, og det legaliseredes at inddrage bøndergårde under de skattefrie hovedgårde. Ladewig Petersen mener ikke, at denne omfortolkning har stået Fussing klart, men at Fussing på den anden side var »på det rene med«, at der skete en ændring af forholdene omkring 1600.¹³

Dette sidste kan jeg kun være enig i, men jeg skal samtidig påpege, at Fussing ikke, som Ladewig Petersen har opfattet det, på

grundlag af et stort kildemateriale nåede til at kunne fastslå landgildens uforanderlighed. Tværtimod. Fussing konstaterede dens stadige stigning indtil omkring 1600, samt at dens størrelse først fikseredes omkring 1650.¹⁴ Heller ikke møntede Fussing sin hovedkonklusion, Danmark var et retssamfund, som Ladewig Petersen nu gør det, på 1500-tallet, men skriver selv udtrykkeligt, at man i hvert tilfælde *efter* 1600 levede i et retssamfund, selv om der var en tendens til stigende retssikkerhed op mod 1600.¹⁵

Det er med andre ord nogle meget markante nytolkninger, som Ladewig Petersen har foretaget kun på grundlag af Fussings undersøgelser (?) både i forhold til sin egen tidligere holdning og i forhold til Fussings opfattelse. Jeg skal nedenfor tage stilling til dem i forbindelse med en vurdering af Fussings resultaters holdbarhed.

Hvor Ladewig Petersen i 1974 havde skrevet, at adelen næppe havde adgang til vilkårlige forhøjelser af bøndernes forpligtelser og byrder, hed det i 1977 i kollegaen, Knud J. V. Jespersens disputats, at »vel forekom der hist og her visse overgreb, men det helt dominerende indtryk var, at der inden for den adelige stand herskede en betydelig selvjustits, ligesom der var adskillige eksempler på, at adelige havde lidt nederlag i retssager mod bønder, og endelig at kronen så langt fra at stå som de svages beskytter selv gik i spidsen med forøgelse af hoveriet.«¹⁶ Iøvrigt tilslutter Jespersen sig helt Fussings »stolte« ord og mener

11. Ibid. s. 156 f., 182 f. Citatet fra s. 183.

12. Ibid. især s. 426. Jfr. professor Troels Dahlerups anmeldelse i *Information* 6. maj 1980, hvor opfattelsen ang. retstilstanden og landgildens uforanderlighed tiltrædes. Iøvrigt udtaler Ladewig Petersen sig i 1980 i sine forskningsoversigter i både bindet af socialhistorien og i den nye Danmarkshistorie lige så kategorisk, som han havde gjort i 1974, om den sikkerhed og dokumentation, vi har med hensyn til vor viden om retsforholdene, og det stadig med henvisning til Fussings disputats og enkelte af hans artikler (se de anf. arbejder henholdsvis s. 309 for socialhistoriens vedkommende og s. 401 f., 435 f. i Danmarkshistorien).

13. Ladewig Petersen note 4 anf. arbejde s. 309, 349 og note 9 anf. arbejde s. 407, 436.

14. H. H. Fussing: Herremand og fæstebonde, 1942, s. 99, 190, 456. Hos Skrubbeltrang op. cit. s. 85 tiltrædes Fussings opfattelse. I *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*, 1968 (s. 44 f., 152) indrømmer Svend Gissel, at der fandt en *formel* stigning i landgilden sted, men at den, hvor det skete, var »solidt sagligt« begrundet, d.v.s. skyldtes en forøgelse af jordtilliggendet eller pengenes dalende værdi. Det vil sige, at Gissel ikke mener, at der fandt en *reel* landgildstigning sted, da den var *funktionelt betinget* og ikke resultatet af forholdet mellem udbud og efterspørgsel eller det sociale styrkeforhold mellem herremand og fæstebonde. Problemet er dog ikke afklaret med Gissels undersøgelser, og slet ikke når vi nærmer os perioden omkring 1600 (jfr. iøvrigt den indgående anmeldelse af Gissels disputats i *Historisk tidsskrift* 12. IV., 1972-73, s. 233-53, spec. s. 241, 245 ff.).

15. Fussing op. cit. s. 412, 423.

16. Knud J. V. Jespersen: *Rostjenestetaksation og adelsgoods*, Odense 1977, s. 14.

iøvrigt i lighed med Ladewig Petersen,¹⁷ at Fussings undersøgelse afslørede en af grundpillerne i J. A. Fridericias »klassiske opfattelse«, nemlig at adelen misbrugte sin domsrættighed til egen fordel og vilkårligt øgede fæstebøndernes afgifter og hoveribyrd, som en myte.¹⁸

Det er her ikke meningen at forsvare Fridericias klassiske standpunkt; det skal med det samme indrømmes, at Fridericias »adelsfjendtlige« eller mere præcist tydelige sympatier for borgerstanden satte sit præg på hans arbejder også i form af vurderinger og konklusioner, hvor materialet ikke gav ham entydigt medhold, men hvor han tog den fremadstræbende borgerstands interesser til sig og gjorde dem til sine ud fra sin tids forudsætninger. Noget andet er imidlertid, om det har været afgørende for den problematik, der her er til debat.

Fridericia nåede til sit klassiske »mørke« syn på bøndernes vilkår ved en generel bedømmelse af samfundssystemet og retssystemet specielt, et system, der helt og holdent var i kongemagtens og adelens hænder; ved en betragtning af lovgivningen som skrevet ud fra og til fordel for godsejernes interesser, samt ud fra den konstatering, at der i realiteten skete en stigning i bøndernes samlede byrder frem mod 1660.

Allerede Johannes Steenstrup imødegik Fridericias standpunkt og gjorde sig til hovedtalsmand for det »lyse« syn på bøndernes kår, idet han søgte at bevise, hvad der er blevet kaldt en »kompensationsteori«, gående ud på, at såfremt der i perioden skete ændringer i bøndernes forhold på et område, f.eks. i form af mere hoveri, modsvarede det af lettelser på andre.¹⁹ Som det senere vil fremgå, kan Fussing karakteriseres som en arvtager af Steenstrups hovedopfattelse med visse modifikationer.

Fridericias kritikere, i det mindste fra Fus-

sing og fremefter, forsøger at aflive hans opfattelse ved at splitte problemet op i nogle bestanddele og se bort fra andre, bestanddele, der netop skal ses i deres sammenhæng for at give en dækkende karakteristik af retsforholdene. Fridericia nåede til sin konklusion ved at betragte retsudviklingen i dens totale funktionelle kontekst, mens hans kritikere forsøger at aflive den ved at fokusere på enkeltaspekter revet ud af deres sammenhæng. Dette er mest besynderligt i Ladewig Petersens tilfælde, da han synes at have gjort sig karakteren af de privilegeredes standssamfund klart, men hvad angår retsudviklingen mener jeg, at hans ellers iøvrigt træffende og præcise judgement svigter ham.

Jeg skal i det følgende kun forsøge at kaste lys over retstilstandene i 1500- og 1600-tallet ved en kritisk stillingtagen til hele Fussings metode og materiale og en del af hans angivelige hovedresultater, da det er hans disputats, der hidtil så godt som alene har dannet udgangspunktet for vurderingerne af problematikken.

Allerede i de samtidige anmeldelser blev det nævnt, at Fussing havde en tendens til at ville drive statistik på et for spinkelt eller ikke repræsentativt materiale. Jeg skal straks give flere eksempler herpå for at illustrere hans arbejds metode og metodiske svagheder, men inden skal jeg redegøre for en række generelle problemer ved anvendelsen af det retsmateriale, som Fussing bl.a. forsøger at drive en slags statistik på, og som han ikke selv har redegjort tilstrækkeligt for.

I nedenstående tabel bringes en systematisk oversigt over det samlede af Fussing benyttede antal tingbøger med angivelse af deres tidsmæssige spredning, geografiske fordeling på landsdele og fordeling på domsinstanser. Jeg skal med det samme tilføje, at man med tabellen ikke samtidig har en oversigt over det samlede bevarede tingbogsmateriale,

17. Anmeldelse af Jespersens disp. i *Historisk tidsskrift* 78, 1978, s. 541.

18. Jespersen op. cit. s. 14.

19. Fridericia bl.a. i *Adelsældens sidste Dage*, 1894, s. 82–99. Steenstrup bl.a. i *Den danske Bonde og Friheden*, 1888 og i *Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid*, *Historisk tidsskrift* 5. VI., 1887, s. 655–714. Om »kompensationsteorien« se C. Rise Hansens anm. af Fussing i *Socialisten*, 39, 1942, s. 173 f. og F. Skrubbeltangs i *Dansk Landbrug* 61, 1942, 290–92.

Tabel: Sammensætningen af det af H. H. Fussing benyttede tingbogsmateriale.²⁰

	Antal tingsteder	Tingbøger			
		Før 1600	1600-24	1625-60	I alt
1. Rettertinget	1	63	25	36	124
2. Viborg landsting	1	3	24	46	73
3. Fyns landsting	1	0	4	15	19
4. Skåne	1	0	0	2	2
5. Halland	3	8	0	9	17
6. Sjælland	7	0	9	19	28
7. Fyn	9	0	5	34	39
8. Jylland	18	6	15	182	203
1 til 8	41	80	82	343	505
1 til 3	3	56	53	97	216
4 til 8	38	14	29	246	289

at der intet kan aflæses om omfanget af den enkelte tingbog, samt at de landstings- og rettertingsdomme, Fussing har fundet frem fra private domssamlinger ikke har kunnet inkluderes, men iøvrigt kun yderligere vil bidrage til de skævheder i materialets sammensætning, som i det følgende skal påvises.

Indtil 1600 er kun 17,5% af materialet fra herreds- eller birketing, mens resten (82,5%) er fra enten landstingene eller rettertinget (alle procentopgivelser i det følgende er beregnet på grundlag af tabellen). Rettertingsdombøgerne udgør før 1600 alene 78,8% af Fussings samlede materiale for denne periode. Det vil sige, at tingbogsmaterialet fra de laveste retsinstanser er yderst sparsomt repræsenteret før 1600. Det drejer sig konkret om tingbøger fra 2 herreder i Halland og fra Børglum herred og Kærgård birk i Jylland eller i alt tingbøger for en 14 års periode med en meget begrænset geografisk dækning. Dette er vigtigt at holde sig for øje, da det netop var det laveste domstolsniveau, herreds- og birketingene, landbefolkningen først og oftest ville komme i berøring med, og her ville den få sine sager pådømt. Herfra gik den kun videre til de højere retsinstanser, hvis en

af parterne ikke affandt sig med den første afgørelse. Det fremgår af Fussings bog, at bønderne i alt overvejende grad har gjort dette, da det i hans materiale i de fleste tilfælde er herremændene, der har anket en afgørelse og ikke bønderne. Dette kan ikke tages til indtægt for den opfattelse, at bønderne ved laveste domsinstans har fået en retfærdig behandling, og derfor ikke i så høj grad har ønsket at anke domme, som det er et udtryk for deres ulige ringere materielle muligheder for at føre deres sager videre end herremændene.²¹ Dertil kommer så også det nødvendige mod til fortsat at sætte sig op mod herremanden og muligheden for, at herremanden på en anden måde kunne gribe ind overfor den »stædige« eller »opsætsige« bonde.

Også for den første fjerdedel af 1600-tallet er Fussings tingbogsmateriale på laveste domstolsniveau meget begrænset i forhold til de højere, idet det her som ovenfor må indruges, at herreds- og birketingsbøgerne oprindeligt har udgjort den altovervejende masse af det samlede tingbogsmateriale, hvilket gør skævheden endnu større. Kun 35,4% af tingbøgerne fra 1600-1624 er fra de laveste retsinstanser, mens resten, næsten $\frac{2}{3}$

20. Fussing op. cit. s. 493-94.

21. Dette aspekt har også Fussing og senere Ellehøj og Ladewig Petersen hæftet sig ved, som rimeligt er, men uden heraf at drage nogen konsekvens med hensyn til »retssamfundet«.

(64,6%) fortsat er fra de højere domsinstanser. Det er først for perioden 1625–1660, at der bliver noget mere balance i forholdet mellem antallet af tingbøger fra de forskellige retsinstanser (71,2% er nu fra laveste og 28,8% fra de højere domsmyndigheder), og det fremgår allerede af tabellen, at det er fra denne periode, at den alt overvejende del af Fussings samlede tingbogsmateriale er koncentreret, nemlig 68%, mod 15,9% i perioden op til 1600 og resten 16,2% mellem 1600 og 1624. Denne koncentration af Fussings materiale til perioden 1625–1660 er mest udtalt for de laveste retsinstansers vedkommende. Ikke mindre end 85% af dette materiale er fra denne periode alene, mens det for de højere domsinstansers vedkommende kun er 44,9%.

Det kan på grundlag af en generel undersøgelse af det samlede af Fussing udnyttede tingbogsmateriales tidsmæssige spredning og fordeling på domsinstanser konkluderes, at det kun for perioden mellem 1625 og 1660 har en sådan spredning og er af et sådant omfang, at det synes umiddelbart, men ikke uden forbehold at kunne anvendes til repræsentative undersøgelser af retspraksis.

Det er imidlertid ikke nok at påpege materialets store tidsmæssige skævhed og dets ensidighed, hvad angår fordelingen på domstolsniveau. Som det fremgår af tabellen, er der også tale om en stor geografisk skævhed, og uden på dette punkt at gå i detaljer skal det bemærkes, at skævheden er udtalt på alle retsniveauer. For det laveste retsniveau er det grelleste nok misforholdet mellem landsdele for perioden 1625–1660 med Jyllands store overvægt, og det helt utilstrækkelige materiale fra bl.a. Sjælland.²² For tiden før 1625 kan det end ikke betale sig at gøre tilsvarende overvejelser, da materialet her i sig selv er alt for spinkelt.

Et er at påpege disse skævheder i det samlede tingbogsmateriale, som Fussing har benyttet, noget andet er, om han i sin bearbejdelse af det metodisk har taget højde herfor og inddraget det, før han nåede sine resultater,

og det synes kun undtagelsesvis at være tilfældet. Fussing undlader at gøre sig nogle mere metodiske overvejelser omkring, hvordan et så stort og ujævnt materiale kan udnyttes, så der kommer seriøse resultater ud af det, ligesom hans statistiske metode og fremgangsmåde er på et ringe niveau, hvilket straks skal demonstreres. Hvad der for Fussing først og fremmest har været grund til at nævne af problemer, er besværlighederne med overhovedet at læse og anvende den enkelte tingbog,²³ og vanskelighederne er mange. Referaternes fyldighed og længde varierer stærkt fra ting til ting og fra skriver til skriver. Ofte har skriveren på tingdagen gjort optegnelser på sedler for senere at indføre dem i tingbogen. Det er da hændt, at optegnelserne er blevet borte eller at det indførte referat blot er blevet til et notat, der registrerer parternes navne samt karakteren af den stedfundne retshandling. På et sådant grundlag er det især for herreds- og birketingbøgernes vedkommende ofte vanskeligt eller umuligt at afgøre hvem af parterne, der har haft »ret«.²⁴ Dette fritager imidlertid ikke Fussing for at foretage de relevante metodiske overvejelser i forbindelse med sine undersøgelser, og da slet ikke når det som her drejer sig om en disputats.

Jeg skal herefter gå over til at give nogle eksempler på Fussings »statistiske bearbejdelse« af sit materiale. Fussing undersøger bl.a. fæsternes hjemsted på grundlag af jorde- og tingbøgers oplysninger om bønder med navne efter landsdele eller mindre lokaliteter (s. 27–34). Han splitter landet op i landsdele Skåne og Halland, Sjælland, Lolland, Fyn og Jylland og konkluderer (med forsigtighed?), at der er foregået en vandring mod Sjælland (s. 28). Ønsker vi nærmere oplysninger om materialets repræsentativitet, lades vi i stikken, idet det blot oplyses, at det er fra alle landsdele! Om materialets omfang oplyses det derimod, at der er gennemgået 5215 bondenavne, hvoraf der i 149 tilfælde blev fundet landsdelsnavn (s. 27). Det vil sige, at

22. Jfr. også Fussings bemærkninger op. cit. s. 4, 455 f.

23. Fussing op cit. s. 4, 423.

24. Jfr. Poul Meyer: *Dom og dele, Bol og By* 4, 1963, s. 34 f.

kun om 2,9% af det samlede antal bønder var der oplysninger at hente, og når hertil føjes at en mand, der kaldes jyde, fynbo o.lign. slet ikke behøver at være tilrejt fra den pågældende landsdel, må Fussings undersøgelse siges at hvile på et mere end spinkelt grundlag. Det er overhovedet ikke muligt at udtale sig om vandringer på grundlag af et ikke-repræsentativt materiale, hvor der i 97,1% af tilfældene ingen oplysninger foreligger. At konklusionen muligvis er rigtig, skal ikke benægtes, blot kan det konstateres, at Fussing end ikke har sandsynliggjort det.

Senere forsøger Fussing at vise, hvordan domssagerne om hoveriforsømmelser kunne fordele sig inden for et enkelt herred, idet han prøver at godtgøre, at der i perioden 1636–1650 på 4 adelsgodser kun var tale om 8 hoveriforsømmelser i alt (s. 200). Det er klart, at den slags opstillinger kun har ringe værdi, da det ikke er til at afgøre, hvor mange forsømmelser, der ikke er nået frem til at blive registreret i tingbøgerne, hvad man kunne frites til at tro måtte være flertallet. Endnu mere betænkeligt er det, at Fussing ud fra disse 8 registrerede hoveriforsømmelser konkluderer, at skønt hoveriet har været omfattende og voksende, har det i almindelighed været tåleligt for bønderne (s. 201). Denne betænkelighed bliver ikke mindre af, at andre omstændigheder, som Fussing selv omtaler andetsteds, går direkte imod hans opfattelse. Det gælder således, hvor det nævnes, at bønderne følte sig overbebyrdet med ægter (s. 198), hvor bønderne siger deres fæste op, fordi de ikke kunne klare arbejdsbyrden (s. 299 f.), og hvor det nævnes, at rømninger fra gårdene var temmelig hyppige (s. 308). Her er det snarere Fussings sympatier og ikke hans materiale og undersøgelser, der har været afgørende for konklusionen.

Alene disse eksempler viser, at Fussing i virkeligheden overhovedet ikke benytter sig af, hvad der kan karakteriseres som en statistisk bearbejdelse af sit materiale.

Et andet eksempel på Fussings brug af sit kildemateriale fås s. 209–12, hvor han søger at vise, at man satte hoveriets størrelse i forhold til den enkelte gårds hartkorn. Han indrømmer, at der er tale om et meget sparsomt

materiale til belysning af problematikken (s. 210), og bygger på i alt 8 udvalgte retssager, alle fra perioden 1625–60, hvori der skal findes klare udtryk for, at der skulle ydes hoveri efter skyld og landgilde, eller hvoraf det fremgår, at selv om der sad to bønder på en fæstegård, skulle de kun yde hoveri som *en* bonde. På trods af materialets omfang og kronologiske skævhed viger Fussing ikke tilbage for at mene, at hoveriets størrelse afhang af gårdens størrelse.

Hvad Fussing her vil have læseren til at acceptere er, at herremændene lod foretage en ligelig fordeling af hovarbejdet på den måde, at fæsteren på det mindre brug skulle yde relativt mindre hoveri end fæsteren på det større brug, og at det skulle være sket uanset om der sad to fæstere på den ene gård; i alt skulle de kun yde en fæsters relative andel af det samlede hoveri. Fussing formulerer det selv således »at den samme fæstegaard ikke altid ydede samme hoverimængde, men samme kvotadel av den av godset krævede hoveriydelse« (s. 212). Det kan vist bedst karakteriseres som en idealbetragtning; sandsynliggjort bliver den ikke af de omtalte 8 udvalgte sager, og opgørelser eller lister over hoveriets størrelse på de adelige godser for den enkelte gård og med oplysning om gårdens størrelse foreligger ikke. Skal man komme Fussing i møde, kan man sige, at det måske har været *tilstræbt*, at den samme fæstegård hele tiden ydede samme relative del af godsets i alt krævede hoverimængde, men at det har været vanskeligt og blev vanskeligere med tiden efterhånden, som der krævedes mere og mere hovarbejde, idet det ville kræve omfattende nyberegninger af den enkelte fæsters andel i hoveribyrden hver gang, der gradvist blev foretaget en udvidelse af det samlede hoveris omfang. Blev sådanne nyberegninger, som Fussings opfattelse forudsætter, mon virkeligt foretaget? Næppe. En lang række faktorer kan have medvirket til, at den muligt tilstræbte ligelige fordeling af hovarbejdet ikke blev til virkelighed: herremanden kan have benyttet sig specielt af de bønder, der boede allernærmest hovedgården eller kan have lovet potentielle nye fæstere en formindskelse af deres hoveribyrd for at få ledige gårde besat. Fus-

sing fremdrager selv eksempler på det sidste (s. 212). Disse og lignende lokale eller tidsbestemte forhold kan meget let bidrage til et billede af hoveriets relative fordeling, der kommer til at ligge et godt stykke fra den idealbetragtning, som Fussing ovenfor er citeret for.

Endelig skal det holdes for øje, at hoveriets størrelse ikke var fastsat ved nogen lovbestemmelse. Fussing fastslår, at hoveriet var i stigning efter 1600, og at regeringen og gods-ejerne gik bort fra, hvad der af arild var ydet og i stedet forlangte det, »der efter husbondens skøn var nødvendigt for hovedgaardens drift« (s. 199). Derfor kan der også stilles et spørgsmålstejn ved, om der altid kun krævedes hovararbejde af *en* bonde, selv om der sad to på den samme gård. Fussing vil gøre det til en generel regel ud fra et grundlag på kun et par retssager, men inddrager ikke forhold, der kan have trukket i en anden retning, så som mangel på arbejdskraft til hovedgårdsdriften. I en sådan situation ville det være fristende at kræve hovararbejde af begge fæstere. Skete det ikke? Fussing omtaler selv et tilfælde, hvor en godsejer splittede to gårde op i tre for at kunne kræve mere hovararbejde (s. 219). Måske er der her tale om en ekstrem undtagelse, men i betragtning af hvor få retssager, Fussing har bygget sine konklusioner på, svækker det i høj grad deres troværdighed, når andre dele af det af ham selv fremlagte materiale giver et andet indtryk af forholdene.

Fussing vælger nogle tingssager ud, ofte meget få i tal, men med relativt klare formuleringer. Her ud fra alene drager han sine konklusioner tit uden at være tilstrækkeligt opmærksom på sit øvrige materiales udsagn og en række forhold i dagligdagen, som let kan have fået en betydning for forholdet mellem herremand og fæstebonde, der langtfra svarer til den opfattelse, som Fussing fremsætter. Det tilfældige kildeudvalg fører ham let til for hurtige og utilstrækkeligt underbyggede konklusioner eller til direkte selvmodsigelser. Et sted skriver han eksempelvis, at fogeden overvejende mødte på tinge som herremandens repræsentant (s. 360), men senere, hvor det gælder om at vise retsvæsenets retfærdighed, er dette glemt, og det er nu i

almindelighed vanskeligt at se, for hvem fogeden førte en sag, bonden eller herremanden (s. 412). Disse to formuleringer set i sammenhæng med, at Fussing bogen igennem overvejende beskæftiger sig med sager, hvor herremanden lader fogeden føre sin sag og kun fra 2 herreder (!) anfører eksempler på, at herremænd førte retssager for bønder (s. 413 f.), giver et indtryk af, hvad et nærmest impressionistisk kildeudvalg og et manglende overblik over samme kan medføre. Kun få steder opstiller Fussing kriterier for sit udvalg; vi må stole på, at de eksempler, han giver, har en vis repræsentativ gyldighed.

Dette fører mig direkte over i en behandling af grundlaget for den af Fussing i sin disputats som afslutning formulerede hovedtese:

»Bondens byrder voxede, men især takket være domstolenes uafhængighed levede han under stadig *sikrere retsforhold*. Overgreb og chikane var undtagelser og mødte bestemt modstand hos regering og domstole.

Fæsterens vilkaar var faste og retsligt sikret.

Danmark var et retssamfund« (s. 456).

Det grundlag, hvorpå Fussing først og fremmest bygger denne konklusion, er foruden et almindeligt indtryk ved læsning af tingbøgerne (s. 241, 454) domssager fra 5 af landets ca. 200 herreder og fra 1 birk, i alt 45 sager; desuden i alt 36 sager fra landstingene og 24 sager fra rettertinget. En gennemgang af domssagerne viser, at mens herreds- og birketings-sagerne alle er fra perioden 1627–1656, er landstings- og rettertingssagerne fordelt over en langt større periode, henholdsvis over årene o. 1570–1650 og 1544–1657. Geografisk har Fussing søgt at sprede de anvendte herredstings- og birketingsdomme mest muligt, men er selv klar over deres altovervejende vstdanske karakter (s. 455).

Det er tydeligt, at Fussing har tilstræbt at fordele sit materiale både på de forskellige domstolsniveauer, geografisk og tidsmæssigt, og at de skævheder, der alligevel er blevet tale om, nok så meget skyldes, at der simpelthen ikke længere eksisterer tingbogsmateriale i et

omfang, der har kunnet hindre dette. Dette er imidlertid ikke alene det afgørende; det er derimod Fussings udvalgskriterier. Hvorfor er netop disse 105 domssager blevet udvalgt til at belyse, om Danmark var et retssamfund? Svaret er følgende:

»*Kun* de sager, hvor der er tale om en virkelig argumentation eller en avvigende fremstilling fra parterne, er der en mulighed for, at man kan veje for og imod og danne sig et skøn om avgørelsens rigtighed, men mere end et skøn kan det sjældent blive paa grund av oplysningernes sparsomhed« (s. 424; udhævelsen er Fussings).

Det står hermed klart, at Fussings udvalgte domssager ikke på nogen måde kan siges at have en statistisk repræsentativitet, der gør det tilladeligt at drage konklusioner på grundlag af kvantitative beregninger. Der er tale om Fussings personlige skønsmæssige udvalg, og ikke andet.

Fussing benytter den fremgangsmåde at gennemgå de 105 domssager en for en, og i hvert enkelt tilfælde afgør eller »skønner« han, hvad der var ret og rimeligt. Jeg kan alene af pladsmæssige grunde ikke gennemgå alle Fussings afgørelser af ret og uret i detaljer,²⁵ blot vil jeg fremhæve nogle karakteristiske eksempler.

Et sted finder Fussing ikke dommen om Frederik Parsbergs oldensvin »helt rigtig«, når herredsfogeden gik ud fra, at bondens svin ikke havde været til skade for herremanden (s. 432). Dette skøn er ikke i overensstemmelse med, at Fussing finder en anden afgørelse »indlysende rigtig«, fordi den alene var grundet på, at Erik Kaas ikke havde lidt skade ved en bondes fravær fra sin gård (s. 439). Den første af de nævnte domme betegnes iøvrigt som »bondevenlig«, og det er ved en *sammentælling* af på den ene side sådanne »bondevenlige« domme og på den anden side »herremandsvenlige« domme, at Fussing i en delkonklusion når frem til, at der hos her-

redsfogederne var en større tilbøjelighed til at favorisere bønderne end herremændene, idet han finder to »bondevenlige« domme (heraf den ovennævnte dom om oldensvinene, hvor han iøvrigt senere indtager et andet standpunkt!) og kun en »herremandsvenlig« dom (s. 429). Ved bedømmelsen af den anden af de to »bondevenlige« domme mener Fussing ikke, at der kan være tvivl om, at ægt og arbejde skal udføres på det af herremanden fastsatte tidspunkt og ikke, når det passede bonden (s. 431). Denne opfattelse har han dog opgivet i sin endelige konklusion, hvor det drejer sig om at demonstrere, at fæsterens vilkår var blevet faste og retsligt sikret, idet han her forfægter den opfattelse, at hoveriet delvis kunne foregå sådan, at fæsteren kunne gøre det, når det var belejligt (s. 456).

Det er således ikke let at følge Fussing, når han indlader sig på at afgøre juridiske spørgsmål, der iøvrigt ikke kun vurderes på baggrund af den samtidige lovgivning og retspraksis, hvad der er vanskeligt nok (nærmere herom nedenfor), men også ud fra, hvad Fussing finder ret og rimeligt. Dommene ved lands- og rettertinget behandles på en tilsvarende måde, og kun i få tilfælde finder Fussing, at der var tale om urimeligheder overfor bønderne, men at de stræbte efter at dømme ret og rimeligt uden hensyn til standsinteresser. Han går endog så vidt som til at konkludere, »at rettertinget har vist en betydelig forstaaelse av bøndernes stilling og søgt at beskytte dem«, selv om der i nogle tilfælde kan tales om, at rettertinget måske mere »har staaet som vogteren av en almindelig retsorden end som egentlig bondebeskyttende, selv om dets avgørelse i realiteten kom til at virke paa den maade« (s. 454). En afsluttende *optælling* af domme med henholdsvis en »bonde«- og en »herremandsvenlig« tendens ved alle retsniveauer får Fussing til at konkludere, at der var en svag tendens til at de bondevenlige domme var i overtal (størrelsesordenen er nogle enkelte). Hermed mener han at have vist, at domstolene var uafhængige af herre-

25. Det er iøvrigt et spørgsmål, hvor meget Fussings arbejde på dette område har at gøre med den iøvrigt noget misvisende undertitel på disputatsen: landbrugshistorie. Egentligt er det vel ikke landbrugets historie, men landboernes, han beskæftiger sig med.

mændene og i sidste ende, at Danmark var et retssamfund.

Af Fussings ovenfor citerede konklusion fremgår det, at han mener, at der er tale om en udvikling mod stadigt sikrere retsforhold, men han præciserer ikke dette nærmere, og han søger ikke iøvrigt at påvise dette igennem bogen. Vi må nøjes med hans oplysning om, at de fleste tilfælde af ulovlig fremfærd mod bønderne forekommer i 1500-tallet, men uden nærmere dokumentation (s. 412). Senere følger han denne opfattelse op ved at skrive, at man i hvert tilfælde efter 1600 levede i et retssamfund og henviser her til 3 domme behandlet tidligere (s. 423).²⁶ De tre domme er fra henholdsvis 1620'erne, 1630'erne og 1640'erne, men desuagtet benyttes de til at tale om ændrede retstilstande efter 1600; hvorfor ikke efter 1620 i stedet? Fussing postulerer en udvikling, men han dokumenterer den ikke, endsiges tager højde for, at det samlede tingbogsmateriale, han har benyttet, er behæftet med skævheder, der i det hele taget vil gøre det meget vanskeligt overhovedet at eftervise en sådan udvikling. Kun på det allerøverste domsniveau er der tilbage i 1500-tallet bevaret forholdsvis lange ubrudte rækker af dombøger (jfr. ovenfor).

Når Fussing i sin konklusion på den ene side indrømmer, at bøndernes byrder voksede, og på den anden side fastslår, at bøndernes vilkår var faste og retsligt sikret, beror det på en ganske ejendommelig skelnen mellem bondens stilling og hans vilkår og manglende overvejelser over og inddragelse af retsvæsenets funktion. Fussing ser klart en forringelse af bondens stilling »for saa vidt som hans byrder voksede« (s. 455), og han nævner bl.a. landgildeforhøjelsen før 1600, det stigende hoveri efter 1600,²⁷ den indførte mølletvang, kravet om at bonden var pligtig til at tilbyde herremanden sine øksne, før han solgte dem til andre m.m. Hvad der imidlertid ikke ind-

drages er, hvilken rolle lovgivningen og domstolene spillede for denne forringelse af bondens stilling. Det fremgår klart, også af mange af Fussing i andre sammenhænge selv nævnte eksempler, at lovgivningen og især domstolene tjente til gennemførelse af disse forringelser af bondens stilling eller vilkår, og det overfor den del af bønderne, der ikke uden videre fandt sig i deres byrders forøgelse. Det interessante er her egentligt, at bønderne prøver at benytte domstolene som et bolværk mod en forringelse af deres arbejdsvilkår og materielle situation. Det var deres eneste mulighed bortset fra at protestere eller at rømme, og det kunne nytte under visse omstændigheder at henvende sig til domstolene. Det viser en række domme, hvor enkelte herremænd i perioder hvor det endnu ikke af de generelle konjunkturer var blevet et almindeligt træk at forøge hoveriet, alligevel forsøger dette. Således afviste rettertinget i 1572 hoveriforøgelser (s. 421), men senere, da det af hensyn til hovedgårdens drift og under ændrede konjunkturer var blevet en nødvendighed, opgives denne modstand fra domstolens side.

Overfor og modsat forringelsen af bondens stilling sætter Fussing en række angelige forbedringer af dennes vilkår: Fastheden i formerne for fæstets indgåelse, ophold og op-hævelse, klare og faste rammer for hovarbejdet, der oven i købet rummede en vis frihed, således at fæsteren til dels selv kunne udføre det, når det var ham belejligt, blot det var til herremandens gavn; fæsteforholdet kunne kun opløses med den i loven fastsatte begrundelse, det lovfæstedes, at herremanden skulle specificere sine restancekrav ved årlig tinglæsning m.m. Det er alt sammen forhold, som Fussing tidligere i sin bog mere indgående har behandlet i forskellige afsnit, men her har det ikke altid efterladt det samme entydige og for bondens vilkår positive indtryk. Hvad Fussing karakteriserer som en større fasthed i

26. De tre domme blev behandlet s. 393f, 396f, 402f.

27. Det er værd at bemærke, at Fussing s. 421 og 456 lader det være kronen, der gik i spidsen med øgningen af hoveriet (ganske som Knud J. V. Jespersen senere gørd et), mens han tidligere s. 99 blot havde ment, at det skete på adelens gods af hensyn til hovedgårdsdriften og fordi grænsen for bøndernes evne til at yde mere i landgilde var nået. Der er iøvrigt mange flere metodiske brist og åbenlyse selvmodsigelser i Fussings disputats end pladsen her tillader at bringe frem i lyset. Bogens genudgivelse i 1973 er næppe kun sket på grund af dens resultater.

formerne for fæstets indgåelse, ophold og op-hævelse, kan også betegnes som en stigende formaliseringen af bindingen af bonden og hans arbejdskraft. Af det store afsnit om hoveriet får man ikke det indtryk, at hoveriet lå i faste rammer, var knyttet til faste lodder og foregik efter tur. En god del af Fussings eksempler i afsnittet viser, at det kom til domsafgørelser netop fordi dette ikke var tilfældet, hvilket ikke er overraskende, da hoveriet var i stigning, og man derfor ikke havde nogen fast praksis at holde sig til. I den forbindelse skal det lige nævnes, som ovenfor omtalt, at den frihed Fussing her giver fæsteren til at udføre hovarbejdet, når det var ham belejligt, blot det var til herremandens gavn, afviger markant fra den opfattelse Fussing andetsteds har givet udtryk for, at det alene var herremandens afgørelse, hvornår hovarbejdet skulle finde sted.²⁸

Endelig skal der om lovfæstelsen af, at herremanden skulle specificere sine restancekrav overfor fæsteren årligt ved tinglæsning, snarere end en sikring af fæsterens vilkår, ses endnu et bevis for, at de var blevet forringede. Det var nu blevet nødvendigt for herremændene via domstolene at få formaliseret praksis omkring bøndernes restancer, og det fordi disse restancers antal på grund af bøndernes forarmelse steg meget kraftigt.²⁹ Det vil jeg betegne som en mere end tvivlsom »sikring« af bøndernes vilkår, men omvendt karakterisere det som et klart eksempel på lovgivningens og domstolens funktion, og hvad der betingede, at en legalisering eller en retspraksis blev indført.

Jeg vil på grundlag af det foregående tilslutte mig Fridlev Skrubbeltrangs opfattelse, at det er en overdrivelse at hævde, som Fussing gør det, at fæsterens vilkår var faste og retsligt sikret; tværtimod ved vi, at på flere væsentlige områder var fæstevilkårene ikke faste.³⁰

Hermed er jeg fremme ved spørgsmålet om, hvad et retssamfund er, og om det er en

historisk relevant problemstilling at anvende for 1500- og 1600-årene. Hverken Fussing eller hans efterfølgere kommer nærmere ind på dette, men af Fussings bog fremtræder to elementer som konstituerende for retssamfundet: 1) at der tilstræbes, at der bliver dømt ret og rimeligt uden standshensyn (domstolens uafhængighed); 2) at stridspunkter mellem herremand og fæster afgjordes ved domstolene (s. 423). Af det foregående vil det fremgå, at jeg ikke mener, at Fussing har sandsynliggjort punkt 1, og hvad angår punkt 2, gælder det som tidligere nævnt, at fæsterens materielle mulighed for at anke en dom var ulig meget ringere end herremandens. Hertil kommer, at det var herremændene, der indsatte herredsfogederne med den deraf følgende oplagte mulighed for, at disse var i et afhængighedsforhold til herremændene. Fussing er opmærksom herpå, men mener, at det har været undtagelsen (423, 433 f.). Fussing ser derfor ingen fare for »retten« ved disse omstændigheder eller viger tilbage for at tale om et retssamfund.

Sammenfattende må det om Fussings disputats siges, at det på grund af dens alvorlige metodiske brist generelt vil være nødvendigt at tage meget kritisk stilling til også alle enkeltiagttagelser og delkonklusioner, som det her er forsøgt først og fremmest for hovedkonklusionens vedkommende. Et resultat byggende på et sådant *skønsmæssigt* grundlag og med en fremgangsmåde, hvor det *skønsmæssige* også stærkt må betones, kommer til i bedste fald at stå som en hypotese, i værste fald som en løs påstand, for sandsynliggjort er den ikke på nogen måde.

Uden selv at givet et bud på, hvad et retssamfund er, vil jeg stille spørgsmålet, om det ikke overhovedet er en irrelevant problemstilling at bruge dette begreb for 1500- og 1600-tallets samfund, og om det ikke hører en langt senere periodes samfund til? For 1500- og 1600-tallets privilegiesamfund er en retsopfattelse i det 20. århundredes forstand uden

28. Fussing op. cit. s. 431 overfor s. 456.

29. Fussing omtaler selv i sit afsnit om restancer disses stigende omfang. Det er karakteristisk, at lovgivningen på området kommer netop i kriseårene fra 1630'erne.

30. Skrubbeltrang op cit. s. 71.

mening, ligesom retsudviklingen var af en sådan karakter, at det ikke er en farbar vej at benytte Fussings skønsmæssige vurdering af, hvad der var ret og uret mellem herremand og fæstebonde. Det er karakteristisk, at der i den altovervejende del af den af Fussing behandlede periode mellem 1536 og 1660 næsten ikke er tale om nogen lovgivning, der regulerede eller satte rammer for forholdet mellem herremanden og fæstebonden. Derimod var der i en kontrakt mellem kongemagten og adelen, nemlig håndfæstningen, indført en bestemmelse om, at adelen frit måtte beside sit gods og hertil mest tydeligt i Koldingrecessen af 1558 indført en paragraf om, at adelen måtte gøre sig sit gods så nyttigt som muligt (§ 34). Disse overenskomster mellem kongemagten og adelen havde to afgørende konsekvenser for lovgivningen og retsudviklingen. For det første afskar det kongemagten fra at lovgive for forholdet mellem herremanden og bønderne, og dette ses med få undtagelser at være overholdt.³¹ For det andet medførte det, at den mere eller mindre uskrevne (rets-)praksis, der regulerede forholdet mellem herremand og fæster og havde gjort det »af arild« fra herremandens side, ensidigt kunne ophæves og ændres alene med henvisning til (Kolding-)recessen, da den havde givet ham frit spil til at udnytte sit gods så godt som muligt.³² På denne måde var der et »retsligt« grundlag, når landgilden blev sat op eller kravene om hovarbejde øgedes. Det er karakteristisk, at man ikke på herredstingene henviste til lovbestemmelser under en sag, højst henviste man til »recessen«.³³ Der var ikke noget bredere lovgivningsgrundlag at henvise til for forholdet mellem herremand og fæstebonde, kun en praksis, og den kunne på herremandens krav under de »rigtige« omstændigheder ændres, det vil sige, når hensy-

net til godsdriften under ændrede konjunkturer gjorde det formålstjenligt. Det er en opfattelse jeg finder bekræftet hos Erling Ladewig Petersen, der selv om han er ude i et andet ærinde, nemlig at dokumentere 1500-tallets retssikkerhed, har fremsat den interessante opfattelse, at der omkring 1600 fandt en omfortolkning af 1558-recessen sted. Hans materiale er en rettertingsdom fra 1572, hvor det nægtes en herremand at øge sine fæsters hoveri, mens en domsafsigelse på samme retsniveau i 1608 tillod en anden herremand at gennemføre en forøgelse med henvisning til håndfæstningen og § 34 i Koldingrecessen. At der synes at være tale om en ændret domspraksis er oplagt, selv om den mulighed foreligger, at der er individuelle forskelle mellem de to sager, der gør dem usammenlignelige. Til yderligere støtte for den opfattelse, at der var tale om en omfortolkning, anfører Ladewig Petersen, at der hos Arild Huitfeldt nævnes en sådan ændring, idet denne skrev, at recessens ordlyd skal forstås »om gods oc vare, icke om egendom, som det nu hentydes«. Det vil ifølge Ladewig Petersen sige, at recessbestemmelsen af 1558 oprindeligt *kun* havde haft driftsøkonomisk sigte, men efter 1600 blev udvidet til at gælde retsforholdet mellem herremand og fæstebonde.³⁴ Kan denne opfattelse holde, og det kan måske mere indgående studier i rettertingets dombøger bidrage til at afklare, er det for mig at se endnu et af de aspekter, der overhovedet gør det vanskeligt at arbejde med begrebet »retssamfund« i moderne forstand eller at tale om en »uvildig« domspraksis for perioden mellem 1500 og 1700. Denne omfortolkning eller ændrede retspraksis, hvad angik holdningen til hoveriforøgelse omkring 1600 kan netop ses i sammenhæng med, at ændrede betingelser eller konjunkturer generelt gjorde det for-

31. Fussing op. cit. s. 416.

32. Jfr. Fussings og Gunnar Olsens opfattelse af recessens betydning; Fussing op. cit. bl.a. s. 174, 415 f., 445, Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, 1957, s. 118, 148 f. Se også Knud Hornbeck i sammes og H. L. Hansens *Tanggård gods 1553-1559*, Odense 1980, s. 10.

33. Fussing op. cit. s. 133.

34. Ladewig Petersen i det i note 4 nævnte arbejde s. 184, 309, 349, det i note 9 nævnte arbejde s. 407, 436 og i Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie, i Knud J. V. Jespersen (red.): *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*, Odense 1980, s. 155 ff. Jfr. også Ladewig Petersens elev Knud Hornbeck op. cit. s. 10.

målstjenligt, at en sådan omfortolkning fandt sted. Omvendt kan det derfor siges, at det *ikke* var ønsket om at sikre bondens retssikkerhed, der tidligere havde hindret hoveriforøgelsesernes accept ved rettertinget, men at godsdriften endnu ikke generelt havde haft behov herfor, og at rettertingets dommere derfor afviste at lade enkelte herremænd gribe dertil, selv om disse havde haft behov derfor på grund af økonomiske eller andre vanskeligheder, som endnu ikke havde manifesteret sig som en generel konjunktur. Ladewig Petersen ser meget rigtigt en krise for godsdriften som baggrund for omfortolkningen af Kolding-recessen,³⁵ men det får ham ikke også til at præcisere eller at nyvurdere karakteren af den retstilstand, der havde været tale om før omfortolkningen. Kan vi da, som Ladewig Petersen fortsat gør det, tale om regeringens og domstolenes intentioner om at dømme ret og rimeligt, og at det også i praksis har været tilfældet, når det grundlag, hvorpå det skete, eller – om man vil – den fortolkning af retspraksis, der var gældende, var helt og holdent afhængig af, hvad der generelt tjente godsdriftens behov, og det domstolen i øverste instans i realiteten kun gjorde var at afvise enkelte herremænds forsøg på at foretage indgreb overfor bønderne, der ikke generelt var nødvendige af hensyn til godsdriften, og som herremændens standsfæller derfor afviste.

Hermed er jeg tilbage ved mit udgangspunkt, senere historikers brug af Fussings hovedtese, og det er her kun nødvendigt kort at tage stilling til Erling Ladewig Petersens version, da det er den oftest gentagne og mest udbyggede. Der er ingen tvivl om, at Ladewig Petersen har været klar over eller efterhånden i stigende grad er blevet klar over, at Fussings disputats lider af en række svagheder, og det er muligvis derfor, at han har modificeret eller mere præcist har ændret Fussings hovedtese fra at gælde for 1600-tallet til at gælde for det foregående århundrede. Det turde være klart i forlængelse af det foregående, at i det omfang denne ændrede opfattelse bygger ale-

ne eller hovedsageligt på Fussings disputats, må den stå helt uunderbygget og ikke på nogen måde sandsynliggjort. Alene med henvisning til det af Fusing benyttede materiales store skævhed for 1500-tallets vedkommende til fordel for den allerøverste retsinstans kan det afvises, at Fussings arbejde kan benyttes til at sige noget om domstolenes retspraksis, som Ladewig Petersen forsøger det i sine arbejder. Det kan højst blive om rettertingets retspraksis med det tingbogsmateriale, som Fusing har anvendt; men her stiller den af Fusing benyttede fremgangsmåde sig i vejen for at udnytte hans resultater. Han har for at vurdere rettertingets retspraksis og uvildighed i 1500-tallet i hovedsagen benyttet sig af 10 af ham selv udvalgte domme fra den lange række af dombøger,³⁶ og det er selvsagt helt utilstrækkeligt. Det må derfor blive min endelige konklusion, at heller ikke Ladewig Petersens opfattelse af retstilstandene i Danmark i 1500-årene har noget tilstrækkeligt grundlag at bygge på, selv om den af ham fremsatte »omfortolkningsopfattelse« viser sig sandsynlig. Det berettiger under ingen omstændigheder til de sikre og kategoriske udtalelser vedrørende bøndernes retsforhold i 1500-tallet, som Ladewig Petersen ovenfor er citeret for. I sidste ende er vort kendskab til retstilstandene mellem 1500 og 1700 relativt begrænset, og et krav til den fremtidige forskning må være en solid afstandtagen til Fussings metode og materialeanvendelse, samt opstilling af for emnet mere historisk relevante og perspektivrige problemstillinger.

II.

Der er gode grunde til nu at genoptage spørgsmålet om, hvor vidt man med rimelighed kan benytte udtrykket »retssamfund« om Danmark i det 17. århundrede. For det første er der i vesteuropæisk retshistorie i den senere tid kommet nye synsvinkler frem, som sigter på brugen af retskilderne til belysning af soci-

35. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588, op. cit. s. 155 f.

36. Fusing gennemgår disse s. 445–51.